

Boekbespreking

H. Coumou

Sociale pedagogiek in Nederland 1900-1950

Academisch Proefschrift Rijksuniversiteit Leiden

DWSO Press, Leiden, 1998, 237 pagina's, f 44,50

ISBN 90 6695 138 9

Baat en onbaatzuchtigheid der sociale pedagogiek

De geschiedenis van het sociaal-pedagogisch denken laat zich grofweg opdelen in drie fasen: de negentiende eeuw, de eerste helft van deze eeuw, en de naoorlogse periode. Men hoeft niet het spoor terug te volgen tot haar Duitse geboorteakte om getroffen te raken door de vele betekenissen die aan de term 'sociale pedagogiek' gehecht zijn. In anderhalve eeuw zijn zowel het adjectief en het substantief als het leeftijdscriterium en de doelgroepen regelmatig voorwerp van discussie en verschuivingen geweest. Tot de eeuwwisseling, de eerste fase, sprak het vanzelf dat de opvoedkunde 'sociaal' was, in de zin van haar gerichtheid op 'het volk'. De burgerij vatte, in de geest van de Verlichting en de Romantiek, maatschappelijke problemen op als morele tekorten, en deze vormden een gereede aanleiding tot opvoedende bemoeienis door patroons en kerken. Zo kon de sociale opvoeding als instrument van civilisatie en disciplineren vanaf de tweede helft van de vorige eeuw ook werkzaam zijn binnen processen van verzuijing en emancipatie. Met de wetenschappelijke filantropie, in het laatste kwart van de eeuw, komen vanuit een sociaal-liberale oriëntatie een zekere reflectie en een planmatige aanpak op gang.

De tweede fase omvat de eerste helft van deze eeuw. Wetenschappelijk ontwikkelde de sociale pedagogiek zich in Nederland sinds de jaren '30; in de eerste decennia was eerder sprake van een ideologische strijd rond de 'opvoeding voor en door de gemeenschap'.

Als discipline en als opleiding vestigde de sociale pedagogiek zich pas na de tweede wereldoorlog, het eerst aan de Amsterdamse Zevende Faculteit (de Politiek-Sociale Faculteit (PSF)), zij het niet zonder een merkwaardige leerstoelendans (zie de hoofdstukken van Van Gent en Heinemeijer over resp. de hoog-

leraren Ten Have en De Vries Reilingh in *In de Zevende. De eerste lichting hoogleraren aan de Politiek-Sociale Faculteit in Amsterdam*. Opstellen onder redactie van J. Goudsblom, P. de Rooy en J. Wieten. Amsterdam: Het Spinhuis, 1998). Vanaf dat moment worden verkavelingen verdedigd en bestreden, leeftijdsgrenzen verlegd, gradaties van normaliteit vastgesteld, en verwijzingen naar maatschappelijke en beleidsdomeinen gehecht en weer losgelaten. In de jaren zestig gaan ook de wetenschappelijke benaderingen diversifiëren en krijgen definitorische en disciplinaire nieuwvormingen vrij baan. Onder almaar meer verschillende benamingen. Terwijl de polymorfie van het vak in deze derde fase onmiddellijk op gang kwam, beschreven sociaal-pedagogen soms de gehele pedagogiek en haar variëteit onbaatzuchtig als producten van uitgerekend *hum* vak. Was 'sociale pedagogiek' immers niet een pleonasme?

Voor theoretici, historisch geïnteresseerden en deelnemers aan het publieke debat blijft de sociale pedagogiek, nee de gehele pedagogiek, verwant aan brede noties van *Bildung* en volksoopvoeding. Maar wat tegenwoordig beroepsmatig nog onder de titel sociale pedagogiek schuilgaat wordt kleiner en kleiner terwijl de partikeltjes steeds vreemder staan ten opzichte van elkaar. Wat hebben 'SPH' ('sociaal-pedagogische hulpverlening', behorend tot de sectie HSAO van het HBO) en sociale en cultuurpedagogiek (vallend onder de sectie HPO) elkaar nog te bieden? Wat te zeggen van de spaarzame, soms antroposofisch ingestelde veranderkundigen die ook weer sociaal-pedagogen heten?

Aan de middenperiode van de historie van de sociale pedagogiek – het 'vertoog' en de start van de wetenschappelijke discipline – heeft Hiskia Coumou zijn proefschrift gewijd. De resultaten van dit werk bieden de lezer regelmatig de mogelijkheid om zijn beeld van de beeldvorming over de geschiedenis van de sociale pedagogiek te confronteren met 'hoe het werkelijk geweest is'. In het eerste deel ervan (vijf hoofdstukken) maakt de auteur duidelijk dat de pedagogisch-ideologische strijd in het eerste kwart van deze eeuw het gesprek van de dag was onder pedagogen. Helftige debatten, als we de sociaal-pedagoog Coumou

mogen geloven. Tegenover elkaar staan in die tijd opvattingen over 'individu en gemeenschap', zet hoofdstuk 2 uiteen. In hoofdstuk 3 analyseert Coumou de historisch-filosofische argumenten die toentertijd werden aangevoerd, en in het volgende hoofdstuk de strijd tussen aanhangers van de individuele en sociale pedagogiek, persoonlijkheids- en staatspedagogiek. Het vijfde hoofdstuk biedt een kleurrijk overzicht van de polemieken in Nederland (en ten dele: Vlaanderen): voor- en tegenstanders van de sociale pedagogiek en synthese-zoekers. Gedrevenheid paarden voor- en tegenstanders aan vele verwijzingen naar interpretaties van filosofische stelsels, zonder al te veel empirische referenties. Expliciete aanhangers van de sociale pedagogiek noemt Coumou de betrekkelijke zonderling Resink, de voorganger van het jeugd- en arbeidersontwikkelingswerk Voogd en de gemeenschaps- en onderwijspedagoog Van Det. De tegenstanders blijken dat vooral 'in eerste aanleg' te zijn, en vanwege de echo van 'staatspedagogiek' die de 'sociale' pedagogiek oproept. Opponenten komen later op hun aanvankelijke opvatting terug, dan wel verpakken hun standpunt in paradoxen en antinomieën. De nestor van de Nederlandse pedagogiek, de *Individualpädagogie* Gunning Wzn., is een meester in het laatste genre, meent Coumou. Hij staat een nationaal georiënteerde opvoedkunde voor die een bijdrage moet leveren aan de verbetering van het Nederlandse volkskarakter.

Philip Abraham Kohnstamm behoort tot de opponenten die later tot inkeer komen. In zijn intrede (1919) begint hij met het funderen van een bijbels-personalistische wijsbegeerte die zich afzet tegen de leer van Plato. Later blijken het vooral de genoemde staatspedagogische associaties bij de term sociale pedagogiek te zijn die Kohnstamm dwarszitten. Vanaf 1929 laat hij zijn bezwaren tegen de sociale pedagogiek varen – tegenstander van staatspedagogiek blijft hij – en in 1949 is hij een warm pleitbezorger geworden van de sociale pedagogiek. In Kohnstamms theoretische beschouwingen blijft de individuele opvoeding het primaat behouden, zijn onderwijskundige en leerpsychologische praktijk is naar mijn smaak helderder, realistischer en bij uitstek sociaal-liberaal en sociaal-pedagogisch.

Tot degenen die er met meer of minder succes en vertoon van spitsvondigheid in slagen de tegenposities te verzoenen rekent Coumou Bavink en vergeten grootheden als Zernike, Jonkman, De Hovre, Decoene, Lamers en Verhoeven. De 'verzoening' voltrekt zich vooral in Noord-Brabant en Vlaanderen, en in katholieke kringen. Zernike, de man van het praktische *Paedagogisch Woordenboek* (1905), signaleert als eerste dat de sociale pedagogiek verbonden wordt met een maatschappelijk domein in plaats van dat ze uitsluitend gezien wordt als een aangrijpingspunt voor wijsgerige en maatschappelijke overpeinzingen en positiebepalingen. We hebben het over buitenschoolse activiteiten voor de rijpe jeugd, *Jugendfürsorge* en *the Boy Problem*, normale en abnormale jongeren.

Mijn nieuwsgierigheid naar de achtergronden van dit voornamelijk roomse gedachtegoed over enkeling en samenleving, dat in de jaren twintig en dertig ook in bedenkelijker politieke kringen gehuldigd werd, heeft Coumou niet weten te bevredigen. Hij stelt me in dit opzicht in zijn gehele boek teleur. Toegegeven, Coumou waarschuwt de lezer er in de Inleiding voor dat hij een *begripshistorische*, en niet een *zaakshistorische* studie heeft verricht. Ik breng daar tegenin dat ook in een conceptie- en receptiegeschiedenis de verwijzingen naar maatschappelijke determinanten en gevolgen niet mogen ontbreken. Al was het maar om te voorkomen dat, zoals bij Coumou, het eerste kwart van deze eeuw een al te curieuze inslag krijgt, of tenminste in de lucht hangt. Mijn kanttekening geldt ook voor wat de auteur over de jaren dertig en veertig en de wederopbouw onderbelicht laat. Daarvoor zijn zelfs de grenzen van een internalistische geschiedschrijving te open.

Rond 1925 zijn de posities duidelijk, soms zijn de tegenstellingen verzoend of irrelevant gebleken. Het tweede gedeelte van Coumou's historisch graafwerk levert minder curiositeiten op, en boeide mij daarom alleen al meer. Vooral vanwege de biografische inslag van de hoofdstukken 7 en 8. Hoofdstuk 7 over de volkenkundige en 'praktisch socioloog' Kohlbrugge die geen sociaal-pedagoog wilde zijn maar desondanks voor het vak wel van enige betekenis is geweest, en hoofdstuk 8 over de theologo-filosoof en religieus-socialist Men-

nicke die zich wel sociaal-pedagoog noemde. De twee waren door Gunning als Nederlands belangrijkste sociaal-pedagogen aangewezen.

Coumou valt met zijn wetenschappelijke neus in de boter (serendipiteit, zegt hij) als hij toegang krijgt tot de ongepubliceerde autobiografie van Jacob Kohlbrugge (1865-1941). Na een weinig benijdenswaardige jeugd studeert deze in hoog tempo geneeskunde in Utrecht en zoölogie in Amsterdam. In 1889 is hij arts, een jaar later promoveert hij, en verblijft met een korte onderbreking bijna 12 jaar in Nederlands-Indië als sanatorium-arts en fysisch antropoloog. Uitlatingen over de koloniale politiek schuwt hij niet. In Utrecht wordt Kohlbrugge deeltijd-hoogleraar in de etnologie (1913), maar beoefent hij vanaf 1922 ook de sociologie, ten dele gelijktijdig met de uitoefening van zijn bijzonder hoogleraarschap in de vergelijkende volkenkunde van Nederlands-Indië. Sinds het Academisch Statuut van 1921 wordt van aardrijkskunde-studenten enige kennis van de sociologie gevraagd – die Kohlbrugge hun zo overmatig bijbrengt (zeven delen *Practische sociologie* verschenen in een hoog tempo) dat hij zich er niet geliefd mee heeft gemaakt. Het wordt een heuse affaire die Kohlbrugge in 1932 tot terugtreden noopt, en hij zet zijn sociologisch werk voort in eigen tijd.

Dat werk kent een *mix* van een natuurwetenschappelijk-inductieve aanpak en een aan de VS ontleende 'volksopvoedende' inslag; een mengsel dat alleen al vanwege de beperkte precisie ervan onverdraaglijk is voor critici als Bongers, Mok, Blink, Steinmetz en na de oorlog Den Hollander. Volksopvoeding, in zijn eigen woorden 'gewilde verbetering', verwacht Kohlbrugge vooral van sociaal dienstbetoon en sociaal werk (dat hij ruimer opvat dan het 'maatschappelijk werk' waartoe de gelijknamige School in Amsterdam sinds 1899 opleidde). Sociale opvoeding vereist volgens hem dat het gezin, de school en de vrije jeugdvorming complementaire 'oefenplaatsen voor het gemeenschapsleven' (1927) zijn – en dat deze niet het minst leiden tot sociale *zelf*-opvoeding. Sociale opvoeding vat Kohlbrugge op als 'sociale praxis': de sociale pedagogiek als toegepaste sociologie.

Kohlbrugge is als socioloog vergeten en als sociaal-pedagoog nagenoeg. Zijn werkzame

leven illustreert hoe moeilijk het pad is van een veelzijdig pionier en autodidact, in een periode die zwanger gaat van onheil. Kohlbrugge wist van het bestaan van Carl Mennicke, 22 jaar jonger dan hij, en hij had hoge verwachtingen van deze in 1928 in Berlijn werkzame theoloog, filosoof, socioloog en pedagoog die zich ook nog met de psychologie inliet. Die achtergrond plus zijn nadrukkelijke wil zich als sociaal-pedagoog te manifesteren maakt dat Mennickes activiteiten en publicaties relevanter en indringender zijn dan die van Kohlbrugge. Coumou noemt Kohlbrugge sociaal-pedagoog *malgré lui*, en Mennicke sociaal-pedagoog *pur sang*.

Mennicke werd geboren in Elberfeld, een *lieu de mémoire* van sociaal-pedagogisch beleid. Slechts drie jaar, van 1930 tot zijn *exil* in 1933 naar Nederland, was hij hoogleraar in de pedagogiek te Frankfurt am Main. In 1934 wordt hij, op aanbeveling van Kohnstamm en Pos, toegelaten als Nederlands eerste privaatsdocent in de Sociale Pedagogiek, aan de Universiteit van Amsterdam. Een onbetaalde baan, in zijn levensonderhoud voorziet hij als directeur van de Internationale School voor Wijsbegeerte (Amersfoort). Temidden van zijn publicaties torent zijn *Sociale paedagogie*, met de programmatische ondertitel *Grondslagen, vormen en middelen der gemeenschapsopvoeding* (1937) als zijn pedagogisch hoofdwerk uit. Mennicke hield van Nederland, hij voelde zich verwant in de taal, de cultuur en de vrijzinnigheid van het land. Anderhalf jaar zat hij in gevangenschappen en in Sachsenhausen. Het concentratiekamp overleeft hij, en hij keert in 1943 terug waar hij zijn werk bij de ISVW, de Universiteit en het Amsterdamse Nutsseminarium voor Pedagogiek hervat. Op zijn 65-ste grijpt Mennicke de kans aan om in zijn ordinariaat te Frankfurt hersteld te worden, tot-zijn sterfjaar in 1959. Hij is 72 geworden.

In hoofdstuk 8, het langste en mooiste van het boek, zet Coumou Mennickes betekenis voor de sociale pedagogiek uiteen. Tot 1933 was Mennicke vooral beoefenaar van het vak, daarna, in Nederland, betoont hij zich de architect van de sociale pedagogiek. De praktijk: 'het gemeenschapsbesef van de mensen aan te kweken en de krachten, die het gemeenschapsleven moeten dragen, te ontwikkelen',

de theorie: 'welke mogelijkheden, deze taak te vervullen, er onder de gegeven omstandigheden aanwezig zijn en hoe deze mogelijkheden kunnen verwezenlijkt worden'. De indeling die hij van het vak *pedagogiek* maakt, en waarin de *sociale pedagogiek* een plaats krijgt, kan ook nu nog docenten sociale pedagogiek aanspreken (voorzover ze althans de gelegenheid hebben het vak in zijn geheel te behandelen): doelen, object, methode, geschiedenis van vak en praktijk, en de 'pedagogische fenomenologie', d.w.z. de min of meer permanente verschijningsvormen waartoe ook de sociaal-pedagogische behoren. 'Algemene' vormen als het gezin, de school, de vrije jeugdvorming, jeugdhigiëne, volksontwikkeling en de industriële of bedrijfspedagogie; tot de 'speciale' rekent Mennicke de orthopedagogische, en de sociale en justitiële voorzieningen voor wat wij 'probleemjongeren' zouden noemen.

Mennickes standpunt, dat het sociaal-pedagogisch probleem zich als zodanig pas stelt wanneer de vanzelfsprekendheid van de (Middeleeuwse) standenmaatschappij afbrokkelt, vind ik zeer herkenbaar en plausibel – ik ga er in mijn onderwijs ook steeds van uit. We kunnen verschillen over de vraag wanneer de sociaal-pedagogische *theorievorming* een aanvang neemt. Revolutionairen, utopisten, idealisten en romantici zouden we vandaag de dag, anders dan Mennicke doet, eerder 'ideologische wegbereiders' noemen, bij wie de sociaal-pedagogische analyse en de idem voorschriften dooreenopen, dan 'theoretici'.

De belangrijkste impulsen voor de sociale pedagogiek in het interbellum en de jaren vijftig komen van Kohlbrugge, Kohnstamm en Mennicke. Ze vinden, Kohlbrugge daargelaten (Utrecht), hun ankerplaats in Amsterdam, aan de Universiteit van Amsterdam, het Nutsseminarium voor Pedagogiek, en bij het sociaal-liberaal denkende deel van de natie: de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, de ISVW, de religieus-socialisten van de Barchemstrooming, de Volkshogescholenbeweging en het Humanistisch Verbond. De discussies concentreren zich eveneens in de hoofdstad, met deelnemers als de directeur van de School voor Maatschappelijk Werk, J.F. de Jongh, en de eerste hoogleraar in de Grondslagen der Sociale Pedagogiek aan de PSF en studie leider

bij het *Nuts*, T.T. ten Have, die uit een zevende rib van de sociale pedagogiek de andragologie ontwierp. Hoewel dan pas de Angelsaksische invloeden opkomen, blijven de polemieken tot ver in de jaren zeventig goeddeels gevoed worden vanuit de Bondsrepubliek.

Coumou heeft met een schier boekhoudkundig instinct de eerste eeuwhelft van een discipline voorbeeldig in kaart gebracht, en daarmee is ook een bepaald cultureel *discours* niet onopgemerkt gebelevend. Sociale pedagogiek verwijst naar een vak en een vertoog, die door de ontwikkelingen in de onderwijs- en opvoedingswetenschappen en het opleidingsonderwijs, resp. de praktijk van het onderwijs- en jeugdbeleid in de afgelopen 25 jaar geheel herzien, herverkaveld en gepragmatiseerd zijn. De sociaal-pedagogische voortrekkers zouden het onderzoek en het onderwijs aan universiteiten en hogescholen niet meer herkennen – het omgekeerde is zeker het geval. In het Nederlandse hoger onderwijs wordt, anders dan in Vlaanderen, niet langer gewerkt aan 'de ontwikkeling van de wetenschap der sociale pedagogiek'. In een *multi*-disciplinair tijdvak openen 'jeugdkunde', 'jeugdstudies' of 'grootstedelijk onderwijs- en jeugdbeleid' weer nieuwe perspectieven, en hoe dan ook rijkere dan waartoe lollige, *anti*-disciplinaire, marktgeoriënteerde noviteiten als 'leren leren' in staat zijn. De sociaal-pedagogische rede, de ambitie van de sociale opvoeding, verliest zijn waarde niet, wél blijft hij onveranderd weerloos. Voor zaaiers van 'morele paniek' (Stanley Cohen) die de reikwijdte van de sociale opvoeding overschatten, evenzeer als voor wie haar in de onverschillige 'risicomaatschappij' (Ulrich Beck) tekort doen.

Daarmee is weinig ten nadele van dit proefschrift gezegd, wél dat het de vraag is welke lezers het zal vinden.

A.L.T. Notten

Mededelingen

Promoties

Universiteit van Amsterdam

Promovendus: Drs. C. Teelken

Titel proefschrift: Market mechanisms in education. A comparative study of school choices in the Netherlands, England and Scotland

Promotor: Prof.dr. A.M.L. van Wieringen

Datum: 9 juni 1998

Rijksuniversiteit Groningen

Promovendus: Drs. A. Scheepstra

Titel proefschrift: Leerlingen met Downs-syndroom op de basisschool

Promotor: Prof.dr. H. Nakken

Co-promotor: Dr. K.P. van den Bos

Datum: 23 juni 1998

Katholieke Universiteit Nijmegen

Promovendus: Drs. R.F. Poell

Titel proefschrift: Organizing work-related learning projects. A network approach

Promotor: Prof.dr. D.A. Wildemeersch

Co-promotor: Dr. F.J. van der Krogt

Datum: 24 juni 1998

Universiteit Utrecht

Promovendus: Drs. J.F.M. Letschert

Titel proefschrift: Wieden in een geheime tuin. Een studie naar kerndoelen in het Nederlandse basisonderwijs

Promotores: Prof.dr. N.A.J. Lagerweij en

Prof.dr. J.J.H. van den Akker

Datum: 4 september 1998

Inhoud andere tijdschriften

Comenius

18e jaargang, nr. 3, 1998

Themanummer: Kind en oorlog

Inleiding op het themanummer, door C. van Nijnatten, M. Smit, P. Adriani

Verlies, geweld en acculturatie in het leven van jeugdige vluchtelingen, door P. Adriani en M. Smit

Getraumatiseerde kinderen in de klas. Mogelijkheden en beperkingen van docenten, door R. van 't Rood en M. Spatharakis

Wat elke beroepsopvoeder moet weten over voormalige kindsoldaten, door G. van der Veer

Forum

De duistere kanten van selectie in Nederland, door S. Blom

Tijdschrift voor Orthopedagogiek

37e jaargang, nr. 7/8, 1998

Themanummer: Dyslexie, oorzaak en gevolg

De definitie van dyslexie, door A. van der Leij
Hoe definitief is een definitie van dyslexie?

door A.J.J.M. Ruijssenaars

Orthopedagogische dyslexiebehandeling gaat altijd uit van 'dyslexie-plus', door K.P. van den Bos

Dyslexie of nie(t)? door T. Braams

Dyslexie definiëren: de discussie is niet af, door P. Ghesquière

Ontvangen boeken

Bekker-Ketelaars, N. de, Miedema, S., & Wardeker, W. (red.), *Vormende lerarenopleidingen*. Uitgeverij SWP, Utrecht, 1998, f 29,50.

Bois-Reymond, M. du, Belt, J., e.a., *Samenwerken aan opvang buiten schooltijd*. Van Gorcum, Assen, 1998, f 42,50.

Bois-Reymond, M. du, Poel, Y. te, & Ravesloot, J., *Jongeren en hun keuzes*. Uitgeverij Coutinho, Bussum, 1998, f 39,50.

Depaape, M., *De pedagogisering achterna*. Aanzet tot een genealogie van de pedagogische mentaliteit in de voorbije 250 jaar. Uitgeverij Acco, Leuven/Amersfoort, 1998, f 73,50.

Gemmeke, M., *Politieke betrokkenheid van kinderen op de basisschool* (dissertatie). Thesis Publishers, Amsterdam, 1998.

Leij, A. van der, *Leesproblemen. Beschrijving, verklaring en aanpak*. Lemniscaat, Rotterdam, 1998, f 69,50.

Levering, B., Biesta, G., & Weijers, I. (red.), *Thema's uit de wijsgerige en historische pedagogie*. Uitgeverij SWP, Utrecht, 1998, f 48,50.

Pelkmans, A., *Evaluatie van leraren en schoolleiders*. Inventarisatie van beoordelings-, diagnose- en evaluatie-elementen. Landbouwuniversiteit Wageningen, 1998, f 25,-.

Ploeg, J. van der, *Had me dat eerder verteld*. Opvoedkundige antwoorden op veel voorkomende problemen. Uitgeverij SWP, Utrecht, 1998, f 29,50.